

Elsa Sjöholm

Runinskrifterna som källa till svensk arvsrätt under äldre medeltid

1

I sin Scandiaartikel "Det vikingatida runstensresandet i Skandinavien" (1989:2) presenterar Birgit Sawyer ett "förslag till helhetssyn på periodens stenresande". Därmed har hon väsentligt utvidgat sitt ämne jämfört med skriften *Property and Inheritance in Viking Scandinavia* från året dessförinnan, vilken hon hänvisar till.¹ I Scandiaartikeln anger hon, att hon som historiker ursprungligen var intresserad av vad runstensmaterialet kunde säga om arvs- och egendomsförhållanden i det senvikingatida Skandinavien, dvs vad "Property" handlar om. De "stenresarmönster" hon därvid fann hade sedan fört in henne på den "övergripande frågan om det vikingatida runstensmodets uppkomst, spridning och funktioner".

Jag ska inte annat än sidledes gå in på "den övergripande frågan", det är en sak för fackmän på området. Såvitt jag kan se kommer Sawyer inte med några nya synpunkter här, inget som skiljer sig från vad som sägs i litteraturen inklusive inledningarna till utgåvorna av runskrifterna, bortsett från en rad enligt min mening mycket diskutabla slutsatser. Det som är speciellt för henne är främst de slutsatser hon drar av "stenresarmönstret" vad gäller arvsrätten. Det är också den delen som intresserar mig. Inte så att resultatet har någon omedelbar beröring med mitt eget arbete om medeltidslagarna, jag har inga positioner att försvara här. Däremot har jag liksom andra rättshistoriker ett självklart intresse av att fastställa huruvida man på detta sätt kan eller inte kan få kunskap om svensk arvsrätt under perioden före medeltidslagarnas tillkomst i deras nuvarande fattning.

Först några preciseringar. Dateringen av runinskrifter är omvittnat mycket svår men man tycks vara enig ifråga om tidpunkten bakåt för svenska inskrifter med det yngre runalfabetet: den sätts till någon gång under 1000-talets första årtionden.² Däremot är tidsgränsen framåt i de flesta fall mycket vag. Endast en del av de av Sawyer undersökta runinskrifterna kan med någon säkerhet dateras till vikingatid. Den begränsning hon gör till den perioden är således godtycklig.

Sawyer talar vidare genomgående om "stenresarna" även om hon också behandlar inskrifter på klippållar, såsom den bekanta Hillersjöstenen.

2

Den fråga jag ställer mig är alltså dels om Sawyers teori om arvsrätten är hållbar, dels om det överhuvud taget är möjligt att generellt använda runstensmaterialet som källa till äldre arvs- och egendomsrätt.

I korthet är Sawyers tanke följande. Hon har uppmärksammat att i de flesta fall anges på runstenarna vem eller vilka som rest stenen och på vilket sätt de är släkt med den avlidne. Ett typexempel: "Denna sten restes av Björn efter sin far Sven och av Holmfrid efter sin make. Gud bevar hans själ." Den noggrant angivna släktrationen skulle ha tillkommit för att arvingen därigenom ville "proklamera" sin arvsrätt och maken sin egendomsrätt efter den döde. Genom att studera "stenresarmönstret" i detta hänseende menar Sawyer att hon kan dra välgrundade slutsatser om gällande arvsrätt i olika områden.

Att vissa runinskrifter visar arvgången är ostridigt. Mest känd är Hillersjöstenen, som redogör för ett arv som går tre generationer bakåt. Ytterligare ett par stenar ger bidrag till samma släkthistoria. Arv nämns också sporadiskt på andra stenar. Detta har lett äldre forskning till uttalanden av följande typ: "Runstenarna från 1000-talet tjänade nog inte bara som minnesmärken utan också som en lagfartshandling. Någon reser stenen efter sin fader, moder eller son — en enda gång efter sin svärmor — och så relateras en invecklad släkthistoria och den därmed förenade arvsföljden för gården".³

Det är denna tankegång som Sawyer gjort till sin. Vad som gäller för Hillersjöstenen ska alltså gälla för alla runstenar där släktskap är angiven. Är detta ett rimligt antagande?

Hillersjöinskriften (som f ö inte är daterad och kan vara betydligt yngre än 1000-talet, kanske jämgammal med Upplandslagen, vars arvsregler den överensstämmer med) är en renodlad berättelse om en släkts öden och vad som hände med arvet. Den är tydligen tillkommen just i avsikt att visa att gården ifråga kommit i den sistlevande arvingens händer på lagligt sätt. Den skiljer sig radikalt från de vanliga minnesstenarna av ovan nämnda typ. Detta blir särskilt tydligt om man betraktar den juridiska sidan av saken och jämför Hillersjöskriften med ovan nämnda typfall.

Antingen är Björn en erkänd och äkta son av sin far och då behöver han inte "proklamera" någon arvsrätt genom att resa en sten. Eller är han inte erkänd och då hjälper inga inskrifter i händelse någon gör sak mot honom. Samma gäller Holmfrid. Om hon inte är lagenligt gift, med "mund och måle" som det heter i vissa lagar, så har hon inte några rättsliga anspråk på boet efter mannen. Skriften har med andra ord ingen juridisk betydelse.

Hillersjöstenen berättar om en redan fullbordad arvgång. Inskriften är en minnesuppteckning. Eftersom arvgången redan är fullbordad har den antingen försiggått oklandrad eller har man kunnat värja sig mot klander. Denna redogörelse för vad som förevarit har sin betydelse i händelse någon i framtiden skulle ifrågasätta laglig åtkomst. Men den är ingen "lagfart", den är ett påstående om en tidigare arvgång, som i och för sig kunde vara påhittad. Men som den står har den antagligen haft högt bevisvärde om arvet skulle klandras, därför att de händelser den återger ligger så långt bakåt i tiden, att inte många vittnen funnits kvar som kunnat bestrida laga fång.

Hillersjöstenen har alltså tillkommit i bevissyfte, en funktion som skriften på minnesstenen inte kan ha. Det är ett klart metodiskt fel att som Sawyer gör jämställa dessa två typer av inskrifter enbart av den anledningen att släktskap omtalas på bägge.

Om släktskapsangivelsen på runstenarna inte haft någon juridisk betydelse är det ytterst osannolikt att stenarna rests i avsikt att bevisa arvs- och egendomsrätt efter den døde. Detta gäller med undantag för de få inskrifterna av Hillersjötyp. Och om en sådan avsikt inte förelegat kan den inte åberopas som förklaring till "det vikingatida runstensmodets uppkomst, spridning och funktioner".

Man får söka en annan förklaring till släktskapsangivelsen. Själv har jag svårt att alls se något problem här, något som skulle kräva en speciell förklaring. Det blir tydligt om man i ovan nämnda typfall tänker sig alternativet "Björn och Holmfrid reste stenen efter Sven" eller enbart "Denna sten är rest efter Sven". Personerna har bara ett namn, de definieras socialt genom att placeras som del i ett släktsammanhang. Det inkluderar nödvändigt både den døde och dem som reste stenen. Detta är en fullt tillräcklig förklaring till släktskapsangivelsen.

3

Här kunde Sawyers vidare resonemang lämnas åt sitt öde. Men hon är inte ensam om tron att man via runstenarna kan få besked om äldre arvsrätt. Inte minst kvinnohistoriker har omhuldat tanken och det är också inom den kretsen som Sawyer började sitt arbete. Det finns därför anledning att närmare granska hennes argumentation. Den säger mycket om de svårigheter som möter den som ger sig in i företaget.

Man kan också fråga sig om det inte går att betrakta runstenarna som en kunskapskälla till äldre arvs- och egendomsrätt utan att för den skull anta något om avsikten bakom stenresandet. Vissa av Sawyers uttalanden kan tydas i den riktningen. Svaret på den frågan ger sig självt när man låter materialet möta Sawyers teori.

Det första jag noterar är den mycket kraftiga inskränkning i teorins räckvidd som Sawyer själv gör. Eftersom flertalet stenresare är män måste hennes teori leda till slutsatsen att kvinnor ärvde i mycket liten utsträckning. Men det vill Sawyer inte godta "för om så vore fallet skulle de skandinaviska arvsprinciperna vara unika i Västeuropa."⁴ Det samma gäller änkornas rätt till del av kvarlåtenskapen. För att klara detta formulerar hon sig sålunda:

Det kan "slås fast, att stenresarmönstret i stort *avspeglar* rådande arvs- och egendomsförhållanden. Härmed inte sagt att det direkt skulle *avspegla* arvmönstret..."⁵

Om jag förstått denna inte helt glasklara formulering rätt vill Sawyer därmed säga följande. Stenresarna var de som tog hand om den dödes förmögenhet men detta betyder inte att det inte fanns andra arvingar också. Dessa utgjordes av omyndiga kvinnor och barn.

Men om teorin förutsätter dolda arvingar så duger runinskrifterna inte till att kartlägga arvsrätten. Vi får inte veta vilka dessa dolda arvingar är i det enskilda fallet och inte i vilken ordning de skulle ha ärvt.

Men det är värre än så. I flera fall har en sten rests av eller över en eller flera avlägsna släktingar, "mågar", vilket betyder ingifta personer. Av det vi känner från skrivna lagar har dessa personer ingen inbördes arvsrätt. För att upprätthålla teorin måste Sawyer förutsätta att de istället var förmyndare för dolda arvingar. De står som stenresare i kraft av detta förmyndarskap men är själva inte arvingar.⁶

Vi kan här bortse från att ett så avlägset förmyndarskap är okänt i skrivna lagar och konstatera följande: teorin påstår att stenresarna velat proklamera sin arvs- och egendomsrätt efter den avlidne. Men dels finns det arvingar som inte är nämnda på stenarna och dels är inte alla där nämnda personer arvingar. En sådan teori är obrukbar för att visa gällande arvsrätt.

Sawyer rör sig i cirkel. Hon förutsätter det som ska bevisas. Hon "vet" från början hur den arvsrätt ska se ut som hon sedan "upptäcker" i inskrifterna. Materialet får aldrig en chans att motsäga teorin. Där detta hotar att inträffa gör hon spekulativa antaganden till teorins hjälp som ifråga om förmyndarskapet. Och hon tolkar inskrifterna efter den förmodade gällande arvsordningen. Ett typiskt exempel är följande. På en runsten från Södermanland står "Vihjälms" som stenresare men utan angiven släktskap med den döde, "Ingefast". Men Sawyer vet; "Who Vihjälms is we are not told, but presumably he is Ingefast's brother, mentioned because of his inheritance right".⁷ På detta sätt är det naturligtvis inte svårt att få belägg för teorin och Sawyer hittar i fortsättningen också en rad sådana, försiktigtvis försedda med ett "probably" eller "presumably".⁸

4

Nu menar Sawyer att hon med ledning av skillnaderna i "stenresarmönstret" kan avläsa skillnader i arvsrätten för olika områden. Mönstret visar att ensamresarna dominerar i den sydvästra regionen av Skandinavien och flertalsresarna i den östra. Hennes slutsatser framgår av följande citat: "Hur kommer det sig att de flesta runstenar i Danmark, Norge, Götalandskapen och Småland rests individuellt medan de flesta i Uppland, Södermanland och på Öland rests kollektivt? Om min tolkning av inskrifterna som arvs- och egendomsdeklarationer är riktig, tyder denna skillnad på att man i de förstnämnda områdena varit mån om att låta arvet förbli odelat, medan man i de tre östsvenska landskapen varit mer benägen att skifta det mellan flera arvsberättigade..."⁹

Den första fråga man ställer sig inför citatet ovan är vad Sawyer menar med uttrycken "man var mån om" och "man var mer benägen" ifråga om olika sätt att skifta arvet. Efter som hon talar om "arvsberättigade" personer måste hon förutsätta att det fanns gällande arvsregler. Vad är det då för krafter som döljer sig bakom "man" här?

Det är tydligen så att Sawyer aldrig gjort klart för sig att begreppen arvsrätt och arvsberättigad måste relatera till en gällande rättsordning. Det framgår av juridiska oformligheter som följande: "De olika arvsprinciper som tillämpats av tidens stenresare måste dock framför allt ha påverkats av politiska förhållanden."¹⁰ Det är alltså enligt henne stenresarna som "tillämpar" lagen, annars en uppgift för domaren. Det bör då vara dessa självutnämnda domare som döljer sig bakom "man" och det är deras verksamhet hon i själva verket mäter.

Det är här inte fråga om någon olycklig formulering, det är en konsekvens av antagandet att stenresaren kunde "proklamera" sin arvsrätt efter den avlidne genom att ange släktskapen med honom. Sawyer nämner också, på tal om själågävor, hur viktigt det var även för kyrkan att arvs- och egendomsförhållandena "klarades ut" på detta sätt.¹¹ I Sawyers föreställningsvärld är det alltså stenresaren själv som är den rättsliga instansen. Här existerar ingen motsättning till andra presumtiva arvingar, inget klander av arvet, ingen domstol som avgör enligt gällande lag om parterna inte kan komma överens.

Det är denna brist på juridisk analys som kommit Sawyer att tro att man kan hitta "tendenser" i arvsdelningen och mäta dem på samma sätt som man mäter människors benägenhet att handla si eller så i andra situationer. Men en sådan mätning fordrar att personerna ifråga har valfrihet. Vid arvsdelning föreligger inte någon sådan situation, här uppträder flera intressenter med motstridiga krav. Finns en gällande rättsordning, skri-ven eller oskriven, får en rättslig instans avgöra saken, om inte en privat överenskom-melse kan träffas.

En rättsordning liknande den som råder i medeltidslagarna är vidare politiskt möjlig endast i områden av en viss storlek, stift eller landskap. Men förutsättningen för Sawyers resonemang är att varje by kunde ha sin egen rättsordning. "Stenresarmönstret" kan nämligen skifta starkt mellan små lokaliteter. Som exempel nämner Sawyer hundaret Håbo i Uppland som har ett helt annat mönster än grannhundaret Ärlinghundra.⁽¹²⁾

Vad Sawyer menar med "arvsprinciper" och "arvsberättigad" är således inte relaterat till en för ett visst område gällande rättsordning, utan till en tänkt sedvänja. Det är stenresarna själva som "tillämpar" dess principer, som kan skifta från by till by. Med arvsregler i normal mening har detta ingenting att skaffa, snarare med den från historiska rätts-skolan bekanta "folkanden".

5

Det är en absurd idé att stenresarna skulle kunna deklarerat sin arvs- och egendomsrätt efter den döde med någon rättslig effekt genom att låta rista sina namn och ange släktskapen. Det var lika litet möjligt då som det är nu. Ingen rättsordning värd namnet fungerar på detta sätt. Det är en grov underskattning av den tidens delvis mycket sofistikerade juridik att tro att kyrkan skulle anse att arvs- och egendomsförhållandena "klarades ut" på detta vis.

Att se runinskrifterna som lagfartshandlingar var en förflugen tanke redan när den först formulerades. Den har inte blivit bättre i Sawyers tappning. Att hennes resultat inte är acceptabla beror visserligen på de grundläggande teoretiska och metodiska bristerna i hennes framställning. Men denna visar samtidigt att uppgiften var fel tänkt från början till slut. Det är bara att beklaga att så mycken möda lagts ner på en omöjlig sak.

Även om man inte explicit antar någon avsikt hos stenresarna att deklarerat sin arvsrätt kommer man inte undan problemet. Ska vi använda namnräckan på stenarna som en avspiegling av gällande arvsrätt måste vi förutsätta dels att alla arvingar är nämnda och i rätt ordning, dels att inga andra än arvingarna förekommer där. Annars blir vi tvungna till samma spekulativa räddningsaktioner som Sawyer under jämförelse med vad vi vet från den skrivna rätten. Men för att en sådan förutsättning ska framstå som rimlig krävs faktiskt att vi antar att avsikt förelegat att dokumentera arvsrätten.

Dessutom kompliceras arvsordningen av en så viktig företeelse som det förtida arvet, i form av utskiftning av barnen, både söner och döttrar, ur boet vid deras giftermål. Att förtida arv var vanligt förekommande i äldre rätt, kan vi sluta av de skrivna lagarnas uttryckliga föreskrifter, att barnen vid föräldrarnas död skulle återbära vad de fått för ny delning. Det förtida arvet ingår inte i Sawyers föreställningsvärld. Det kunde om man så ville användas till slutsatser rakt motsatta hennes.

Runinskrifterna duger inte som källa till äldre svensk arvsrätt. Detta gäller den stora majoriteten runstenar, de så kallade minnesstenarna. Undantaget utgörs av ett litet fåtal inskrifter av en helt annan typ. Om Hillersjöstenen vore daterad skulle vi få värdefull kunskap om den tidens och den regionens arvsrätt. Men en säker datering är förmodligen inte möjlig i framtiden heller.

Noter

1. Birgit Sawyer. *Property and Inheritance in Viking Scandinavia. The runic evidence.* 1988. Viktoria bokförlag, Alingsås.
2. se inledningarna till de olika utgåvorna av Sveriges runinskrifter.
3. *Den svenska historien.* Del I. 1966. s 1179.
4. *Scandia* 1989:2, s 194
5. *ibid.*
6. *Property...* s 16, 30.
7. *Property...* s 19.
8. *Property...* s 19—21.
9. *Scandia* 1989:2, s 194.
10. *Scandia* 1989:2, s 195.
11. *Scandia* 1989:2, s 197.
12. *Scandia* 1989:2, s 193.
13. *Property...* s 35.
14. *Property...* s 34.
15. *Property...* s 21—22.